

Ambivalentsus baltisaksa naiste mälestustekstides¹

Maris Saagpakk

Sissejuhatus

Ambivalentsus on tänapäeval laialdaselt kasutusel olev mõiste. See termin pärineb psühhoanalüüsist ja tavakeeles kasutame seda sõna tähistamaks midagi, mis pole üheselt mõistetav. Käesolevas artiklis kasutan mõistet *ambivalentsus* postkoloniaalses võtmes. Koloniaalkontekstis võib ambivalentsena käsitleda vastandpaari isand-alluv suhteid, aga ka mõlema poole seisundit. Artiklis soovin näidata ambivalentsuse tekstistamise viise kahe baltisaksa naise mälestusteksti näitel.

Postkolonialistlik diskursus on Eestis seni rakendamist leidnud eelkõige nõukogude perioodil loodud eesti kirjanduse uurimisel (vrd Kirss 2006a, 2006b; Jaanus 2006a, 2006b; Salumets 2006, Annus 2007), kuid vaadeldud on ka Lydia Koidula loomingut (Peiker 2006) ja Noor-Eesti ideid (Hennoste 2006, Kirss 2008). Tiina Kirss (Kirss 2001), Tiit Hennoste (Hennoste 2003), Epp Annus (Annus 2007), Ene-Reet Soovik (Soovik 2006) ja Cornelius Hasselblatt (Hasselblatt 2008) on kirjutanud postkolonialistliku diskursuse rakendamise üldistest ohtudest ja võimalustest Eesti kontekstis. Ulrike Plath on vaadelnud saksa koloniaaldiskursuse peegeldusi baltisakslaste kirjeldustes ja seisukohavõttudes aastatel 1770–1870 (Plath 2008). Baltisaksa kirjanduse vallas on viimase kahe kümnendi jooksul palju viljakaid uurimusi ilmunud, enim kindlasti Jaan Unduskilt ja Liina Lukaselt. Eestis kirjutatud baltisaksa kirjanduse käsitletud võiksid postkoloniaalsest vaatenurgast olla omaette uurimisobjektiks, antud artiklis ma seda teemat aga pikemalt ei käsitle.

Postkolonialistlikku teooriat, lugu (Meier 2000) või ka ideoloogiat (vrd Hennoste 2006: 36) baltisaksa kirjanduse analüüsiks kasutades on täna küllap mõttekaim eelistada selle teooria või ka ideoloogia kultuuriteoreetilist suunda, mis annab meie käsutusse hulga mõisteid (nt *hübriidsus*, *ambivalentsus*, *ebakodusus*, *teisesus*, *jäljendamine/ jäliendamine*, *enesekoloniseerimine*), mille rakendatavust eesti-baltisaksa kontekstis on huvitav kontrollida ja mis annab meile olulist teavet siinmail valitsenud kultuuriliste koodide kohta. Postkolonialismi võitluslik-poliitiline, protestiv suund on tänases Eestis baltisaksa konteksti käsitlemisel aga väheproduktiivne, kuna sellel ei ole enam märkimisväärset ühiskondlikku kandepinda.

1. Omaelulookirjutus ja ambivalentsus

Ambivalentsus tähistab seisundit. Eelkõige on seda postkolonialistliku diskursuse raames seni vaadeldud koloniseeritava subjekti vaatenurgast, et panna kõnelema seni vaikinud

¹ Artikli autor sai toetust ETFi grantidest nr 7354 ja nr 8304.

hääled. Homi Bhabha kirjutab Frantz Fanonile viidates, et koloniseeritav mõtleb iga päev sellele, mida ta teeks, kuidas oleks, kui võim oleks tema käes; alluv tahaks oma unistustes olla samasugune kui isand, keda ta samas kardab ja vihkab (Bhabha 2007: 66). Koloniseerija vaatenurgast on aga subalterne teine tööpõlluks, igapäevaste püüdluste ja pingutuste objektiks. Alluv on otsekui piirjoonteta, mitte-valmis, teda tuleb veel vormida ja muuta. Valitsedes vajaduse korral vahendeid valimata oma alluvate üle, propageerib isand samas ka kristlikku andestust ja ligimesearmastust ja ootab sisimas, et teda tema püüdluste eest tunnustataks, isegi armastataks. Isanda skisofreeniline soov olla ühtaegu kardetud ja omaks võetud on tema olemisega kaasaskäiv paratamatus. Koloniaalsuhte olemuslik ambivalentsus loob pinnase sellesama suhte koost lagunemiseks (Ashcroft jt 2007: 11).

Valisin analüüsiojektiks baltisaksa naiste mälestustekstid, mille autorid kajastavad oma elu murrangulistel hetkedel. Mõlemad naised on pärit aadliperest. Baltisaksa naise positsioon on postkoloniaalses kontekstis pisut raskemini tabatav kui baltisaksa mehe oma. Kui baltisaksa mehes jooksevad traditsiooniliselt kokku soolise, poliitilise ja majandusliku võimu jõujooned, mille koosmõju loob aluse baltisaksa mehele kui hegemoniaalsele institutsioonile, siis baltisaksa naise positsioon on mitmekihilisem, ambivalentsem. Olles ühest küljest hegemoones seisus, esindas ta naisena samas ka *teisesust* ning allus meeste loodud ja domineeritud normidele.

Murrangulised hetked, mida vaatlen, on 1918. aastal toimunud Eesti Vabariigi loomine Natascha von Maydelli (1878–1970) tekstis ja 1939. aasta ümberasumine Agnes von Baranowi (1877–1968) tekstis. Mõlemat sündmust tuleb baltisakslaste vaatenurgast vaadelda Hasso Krulli tabavat mõistet kasutades kui *biograafilist katkestust* nende autorite elus.² Raputada sai terve Eestimaal kehtinud väärtuste-hoiakute süsteem, mis determineeris kogukonna ja üksikisiku toimimise. Seejuures on 1918. aasta sündmused patriarhaalse mõisniktalupoeg suhte lõppfaasiks, 1939. aasta sündmused aga baltisaksluse kui sellise lõppfaasiks.

Kui inimeselt võetakse võimalus harjumuspäraseks eluks, toimub temas mingi reaktsioon, mille üheks tagajärjeks on väline uues keskkonnas kohanemine. Õpitakse ära uues keskkonnas vajaminevad oskused ja tavad, saavutatakse mingi uus rutiin igapäevases elus. Samas tajub üksikisik muutumisvajadust pealesunnituna, vägivaldsena. Bhabha järgi eeldab kohandumine, et vanast kehast läheb kaduma mingi osa, keha terviklikkust rünnatakse (Bhabha 2007: 205). Identiteedi modifitseerumine toimub konflikti kaudu, uue keskkonna mõju ja isiksuse endapeegelduse kaudu selles keskkonnas.

2 Mõistet *katkestus* kasutab biograafilises kontekstis keskse sümbolina Ene Kõresaar eestlaste mälestustekstide analüüsimisel. Vrd Kõresaar 2005, eriti ptk "Katkestus kui kogemus ja kultuur", lk 69–110.

Nii Eesti Vabariigi alguse kui ümberasumisega seotud sündmused muutsid ühiskondliku toimimise põhialuseid. See, mis eile oli päris ja tõeline elu, ühtäkki polnud seda enam. Kerkis üles küsimus muudatuste õigustatusest või ülekohtususest. Järgnevas analüüsis püüangi näidata, kas ja kuidas avaneb tekstides murranguliste sündmuste kirjeldamise kaudu autorite mina- ja meiepilti seni defineerinud olude ambivalentne iseloom.

Kuid enne on veel tähtis mõtestada lahti autobiograafiliste tekstide potentsiaal sellist laadi analüüsi jaoks. Mälestustekstid annavad edasi hilisemat, filtreeritud kajastust sündmustest ja emotsioonidest. Esialgsed tunded, hirmud, reaktsioonid lükitakse kronoloogiliseks jadaks – elu-looks, mis allus mingile üldmõttele ning millel oli kindel raamistik, ideed ja suured eesmärgid. Mälestustekst oma lineaarsusega on seega justkui olemuslikus vastuolus elu mitmekihilisuse ning ka nendesamade poliitiliste sündmuse ja indiviidi seisundi ambivalentsusega, mida neis tekstides vaadelda soovin. Ka ei anna mälestustekst võimalust vaadelda, kuidas esitab autor oma hoiakuid teatud sündmuse arenedes, nagu seda ehk päevik võimaldaks. Mälestustekstis tõuseb esile vaid indiviidi see identiteet, milleni ta on terve elu kestel toimunud transformatsioonide käigus kirjutamise hetkeks jõudnud. Oluline on aga, et tegemist on dokumenteeriva iseloomuga tekstidega. Tagasivaate puhul on kõnekas just see, missugusest autor tahab enda elu näidata ning missuguseid võtteid ta kasutab, et oma elu tekstiks taandada. Samuti sisaldab mälestustekst autori hinnanguid oma ajale, mis on võrreldes ilukirjanduslikes tekstides esitatuga vahetumad. Kõnekaks ja osaliselt hinnanguliseks tuleb pidada ka kirjutamise fakti kui sellist. Mälestustekstide kirjutamise puhul on üheks oluliseks tõukejõuks soov lahti seletada iseenda või oma kogukonna lugu. Autorid tunnetavad, et muutunud keskkond ei suuda enam täielikult mõista seda aega, neid tõekspidamisi ja hoiakuid, mida esindavad nemad, nende rahvusgrupp ja põlvkond. Autobiograafiline tekst annab võimaluse asjad „paika panna“, taas õigesse valgusesse lükata, ambivalentsus siluda.

2. Natalie von Maydell (1878–1970)

Natalie (Natascha) Johanna von Weiss, hilisem von Maydell, sündis 19. detsembril 1878 Peterburi lähistel Strelnas Alexander ja Alexandrine von Weissi perekonnas. Abielludes 1899. aastal Moritz Alexander (Axel) von Maydelliga (1869–1945), kolis naine elama Eestimaale Paasveresse, kus asus tema mehele kuuluv mõis.

Mälestused „Rikas elu“ („Ein reiches Leben“)³ kirjutas autor 1947. aastal pärast äärmiselt raske eluperioodi lõppu. Teise maailmasõja viimasel aastal põgenes ta oma haige mehega nõukogude vägede eest. Mees suri 1946. aastal ning Natascha von Maydell oli ise kirjutamise ajal haige, nagu sissejuhatuses võib lugeda. Haigusest naine siiski kosus ja elas veel mitu-

³ Manuskript on perekonna valduses.

kümmend aastat. Paruness von Maydell suri 1970. aastal Bad Godesbergis. Oma tekstis kajastab autor kogu oma elatud elu kuni kirjutamise hetkeni.

1918. aasta oli Maydellide pere jaoks tormiline. Sõja ajal saadeti autori abikaasa Siberisse, kuid 1918. aasta kevadel jõudis ta sealt tagasi. Suvi veedeti kodumõisas Paasveres, kuid sügisel mindi Tallinna ja talve hakul põgeneti bolševike hirmus Helsingisse. Juba 1919. aasta veebruari algul tuli pere tagasi Eestisse ja naases oma mõisa. Paasvere mõisas olid vahepeal elanud bolševikud, naine kirjeldab punaste laastamistööd, põletatud raamatuid ja rikutud mööblit:

Paasveres olid Lulla ja teised püüdnud maja enam-vähem puhtaks ja korda teha, aga see nägi ikkagi veel kohutav välja. Meie kaunilt poleeritud laudadel olid punased sigu ja kanu tapnud. Raamatukogu! kõik majast leitud raamatud olid nad ühte tuppa kokku kogunud ja seal põlema pannud. Kummaline, et meie puitmaja seejuures põlema ei läinud. Nad olid meie majas suuri pidusid pidanud ja oma nimed meie külalisteraamatusse kirjutanud.⁴

(Maydell 1947: 38.)

Aga muutused polnud ainult välised: „Me ei tundnud end meie armsas Paasveres enam hästi“ (samas). Sellist määratlust võib tol perioodil baltisaksa autorite tekstides sageli kohata. Kodu oli muutunud ebakoduseks nii otseses kui ülekantud tähenduses. Selle esmaseks, selgelt silmatorkavaks tunnuseks olid välised purustused, kadumaläinud ja rikutud esemed, vägivaldne sissetung turvalisse keskkonda. Lisaks sellele säilis kodupaiga kohal ärevusttekitav aura seoses sellega, mis seal oli toimunud ja missugused inimesed seal olid viibinud. Kuid kui seda kõike oleks veel võimalik olnud kuidagi unustada, segadus korrastada ja toad tuulutada, siis lisandus ometi veel miski palju raskemini hoomatav, miski, mida ei olnud võimalik enam enda kontrolli alla saada. Olud ja ajad olid muutnud inimeste suhtumist sakslastesse, seda oli valus ja võõrastav taluda. Süvenes tunnet, et kodu ja ühes sellega kodusus on kaotatud: „Inimesed olid samuti muutunud, nad vältisid meid, kuna kartsid, et juhul kui punased tagasi tulevad, võivad nende vaenlased neid välja anda kui „parunite“⁵ sõpru“ (Maydell 1947: 38). Samas lisab naine: „Nii tulid nad vaid öösiti, salaja, ja puistasid Apale⁶

4 Siin ja edaspidi artikli autori tõlked. Tõlgetes püüdsin säilitada lause struktuuri.

5 Maydell kasutab siinkohal eestikeelset sõna *parun*, mis kujutab endast eestlaste hulgas tänaseni ühisnimetajat baltisakslaste kohta, kuid sõna lõpp on grammatiliselt vale, mis on baltisaksa mälestustekstides ja tihti ka ilukirjanduses tavaline, kuna eesti keelt valdasid baltisakslased enamasti vaid kõnekeelena, mitte kirjalikult.

6 Oma meest nimetab naine tekstis Apaks, nagu teda lapsed kutsusid, kuna tekst on kirjutatud lastele ja lastelastele.

südant“ (samas). Selle lausega silub naine tekkinud ebakodusust,⁷ endise, paternalistliku elukorralduse tunnused on tsitaadid endisest ja paremast ajast. Elukorralduse senised selged piirjooned on hägustunud ja nihkes, mingi nurga alt paistab elu samasugune kui enne, kuid järgmisel hetkel tuletab olude muutumine end taas ühel või teisel moel meelde. Oluline on samas ka mainida, et baltisakslase positsiooni haprus ja olemuslik ambivalentsus tekkinud olukorras ei olnud pelgalt mööduv nähtus. Ambivalentsus oli nende eludesse tulnud, et jääda, kusjuures enamasti on baltisaksa autorite reaktsiooniks tardumine, oma ajaloolise õiguse argumendile kindlaks jäämine, vanade aegade ülistamine (vrd Saagpakk 2008: 955).

1918.–1919. aasta sündmuste kirjeldus Maydelli tekstis on hüplik, autor kirjeldab vaheldumisi suure ajaloo sündmusi ja oma mehe osalemist selles ja selle kõrval ka argielu. Seenelkäik, jalutuskäigud, laste peod ja suhete kirjeldused vahelduvad poliitilise ajaloo kirjeldustega. Argipäev, mille kohta sai otsuseid vastu võtta naine ise, on taustaks poliitilistele sündmustele, kuid sisuliselt ei haaku nendega kuigivõrd. Tegemist oleks justkui kollaažiga, autor jätkab ühest küljest oma eluloo tekstistamisel enne vapustusi valdavate rõhuasetuste mustrit, milles lõviosa moodustasid omavahelised külaskäigud ja meeldivate kohtumiste ja inimeste kirjeldamised; kuid teisalt surub peale „suur ajalugu“ oma katkestustega. Näide sellisest üleminekust:

Tüdrukud käisid koos oma sõbrannade ja sõpradega tantsutundides, korra tulid nad ka kõik koos Paasverre. Lõbus seltskond, palju oli tantsu, musitseerimist ja laulu. Eduard von Dellingshausen⁸ oli Saksamaal, tal ei lubatud tagasi tulla, ta oli kodumaa⁹ saks-lusele liialt palju kasu toonud. Seega pidi leitama teised mehed, kes pidid päästma, mida päästa andis, nende hulgas oli ka Apa, ja nad rakendasid kogu oma jõu kodumaa heaks.

(Maydell 1947: 41.)

Autor mainib 9. novembril 1918 Balti provintside rüütelkondade poolt vastu võetud otsust luua Balti Riik, mis alluks Saksa keiser Wilhelm II-le. Viimane ei saanud seda žesti aga enam vääriliselt tunnustada, kuna loobus troonist ja põgenes: „Neil päevil loobus keiser troonist, Saksa riik kukkus kokku, ja Balti riigi asemele tulid „Eesti“ ja „Latwia“, mis otsus-

7 Homi K. Bhabha mõiste Unheimlichkeit ehk ebakodusus (e k Kirss 2001: 678) märgistab olukorda, kus kodu ja keskkonna mõiste ja tunne tuleb uuesti luua, sest see on koloniaalse situatsiooni tõttu muutunud (Bhabha 2007: 13).

8 Eestimaa Rüütelkonna esimees (tavapäraselt „peamees“) (Richters 1903: 313).

9 Eesti lugejale täpsustuseks – kodumaa (*Heimat*) on Eestimaa baltisakslasele muidugi Eesti, Saksamaa kohta öeldakse reeglina Saksamaa.

tasid oma sakslastevihas rüütelkonnad laiali saata ja kõik rüütlimõisad võõrandada“ (samas). Sellesse nappi lausesse on kätketud neil novembripäevadel toimunud muutuste essents baltisakslaste vaatenurgast.

Kuna mõisate küsimus oli perekonna jaoks eksistentsiaalne, käsitleb naine seda pikemalt. Ajakirjandus olevat naise sõnul sakslastevastast laimukampaaniat teinud: „Ikka ja jälle kostis nõudmist, et „parunitelt“, kes olevat vaest rahvast 700 aastat orjastanud, tuleb mõisad ära võtta“ (samas, 42).

Eestlastepoolsete hinnangute kandjaiks on baltisaksa mälestustes sageli ajakirjandus, mitte otseselt eestlased ise. Ajakirjanduses kirjutatu tsiteerimine on anonüümsem ja kaugem, võimaldades sellega end süüdistustest lihtsamini distantseerida. Teiseks polnud eriti kõrgeadlikest sakslastel reeglina eestlastest sõpru, kellega nad oleksid olukorra üle arutada saanud. Seega jääbki eestlaste arvamus millekski kaugeks, ebamääraseks, nõrgalt põhjendatuks.

Oma meest kirjeldades rõhutab autor tema ohvrimeelsust ja valmidust alati ühise asja eest välja astuda: „Talle oli omane kohusetunne, mille kõrval tema enese isik tahaplaanile jäi, ja siiras huvi kõigi vastu, kelle eest ta hoolitsema pidi“ (samas, 43). Kirjeldus vastab baltisakslase kui isanda enesemääratlusele, milles alati rõhutatakse kohustuste (*Pflichten*) prioriteetsust õiguste (*Rechte*) ees. Susanne Zantop on veenvalt näidanud, et 18. sajandi lõpust alates oli saksakeelses koloniaaldiskursuses valdav usk/ utopia, et kui koloniseerijate-koloniseeritavate suhetes valitseb paternalistlik kord, on alluvad vabatahtlikult valmis seda suhet aktsepteerima. Ori/talupoeg tunnistab isanda intellektuaalset ülimust (vrd Zantop 1997: 149–154). August von Kotzebue draamas „Die Negersklaven“ (1796) ütleb ori Zameo oma isandale: „Sa lasid mind vabaks ja (seepärast) olen ma igavesti sinu ori; kinnikõidetud kätega oleksin ma ära jooksnud, kuid sa kõitsid mu südame – ma ei lahku eales su juurest“ (Kotzebue 1840: 229).

20. sajandi alguse poliitilised arengud näitasid aga, et paternalistliku mudeli aeg on lõppenud, isanda ülimuslikkust enam ei aktsepteerita. Sellist muutust oli baltisaksa maaomanikel kirjeldatud „hea mõisniku“ minapildi tõttu raske mõista. Endiste alluvate iseseisvussoovi tajutakse reetmisena. Kogu seni valitsenud suhetesüsteem muutus põhjalikult ja baltisaksa mõisnik saab teadlikuks oma positsiooni haprusest.

Huvitav on jälgida, et kui eestlastest kui hoolealustest enam juttu ei tehta, kuna olud olid muutunud, siis kirjeldatakse hoolealustena oma rahvagrupi kehvemal järjel olevaid inimesi. Nii säilitab *hoolitseva isa* motiiv oma elujõu. Teiste eest vastutuse kandmine ei ole seega mitte pelgalt oludest tingitud vajadus, vaid ka viis mõelda endast ja enda positsioonist, osa mina- ja meiepildist, mida oli tingimata tarvis säilitada.

3. Agnes von Baranow (1877–1968)

Agnes von Baranow sündis 1877. aastal Lehtse mõisas vabahärra Friedrich Hoyningen von Huene perekonnas. Hoyningen-Huened ei olnud balti aadliperekondade hulgas küll

vanimate, see-eest aga arvukaimate hulgas (vrd Hoyningen-Huene 2001). Agnes abiellus Alexis von Baranowiga,¹⁰ neile sündis kuus last. 1914. aastal ostis mees Järvamaal asuva Roosna (Sonorm) mõisa, kuhu perekond elama asus.

Agnes von Baranow lahkus Eestist 1939. aastal ümberasustamise käigus, elas Warthegaus, põgenes sealt 1945 ja elas erinevais paigus, muuhulgas Brasiilias. Elu lõpus asus elama Alam-Saksimaale Bad-Pyrmonti, kus ta 7. novembril 1968 suri.

Agnes von Baranowi raamat „Minu Baltimaa“ („Mein Baltenland“)¹¹ on kirjutatud vahetult pärast ümberasustamist, 1940. aastal (ilmus 1941) Grumbachis ja kannab paljuski oma aja pitsereid. Kirjeldades kodumaalt lahkumise põhjusi, kasutab Baranow poliitilis-propagandistlikku retoorikat. Autor kasutab näiteks ka sõna *Baltendeutsche* (Baranow 1941: 265), mida hiljem baltisakslaste hulgas üldse ei kasutata, viidates selle mõiste natsionaalsotsialistlikule tagapõhjale. Hitler on tekstis füürer, kes tahab baltisakslasi päästa, ja ajastuomaselt seisab tekstis, et mitte bolševike, vaid eestlaste ja lätlaste eest. Viimased olevat viinud „oma hävitamissoovi üllatava järjekindlusega läbi“ (Baranow 1941: 263), füürer aga olevat andnud sakslastele uue elumõtte ja uued ülesanded (samas). Autori sõnakasutus on militaarse hõnguga, ta kasutab sakslaste positsiooni kirjeldamiseks vabas Eestis väljendeid nagu *deutscher Vorposten* ja *ausharren*¹² (samas, 261, 262). Sellega rõhutab autor eluvõitluse ehk *Lebens-Kampf*'i aspekti, mis on 20. sajandi esimesel poolel baltisaksa tekstides armastatud motiiviks (vrd Saagpakk 2008: 962).

Argipäeva kirjeldatakse ühest küljest kui pidevat võitlust ellujäämise eest, mis mõistagi tõstab taoliste argirindel viibinute väärtust ja väärikust. Võitlusliku retoorika taga aimub aga ka tõeline valu ja kurbus. Baranow kirjeldab näiteks, kui armas oli Eesti talle lahkumise hetkel ja kui ilus tundus Tallinn (Baranow 1941: 264). Kodumaad võrreldakse sureva emaga, kuid lõik lõpeb sõnadega, et ema surm juhatab baltisakslased uute ülesannete juurde (samas). Natsionaalsotsialistlik retoorika annab autorile valmis lahendused, aitab tekstiliselt taasluua elumõtte ja -tahte, kohaneda ja leppida uute oludega.

Kuna ülalmainitud võib pidada lihtsalt kirjutamisaja otseseks mõjuks, isegi nõudeks, tasub pilk heita peenematele enese- ja maailmakirjeldamise püüdlustele Baranowi tekstis. Autor käsitleb oma tekstis põhjusi, miks ümberasumine kui selline vajalikuks osutus ja kirjeldab baltisakslaste olukorda Eesti Vabariigi perioodil. Baltisakslaste *ajaloolise õiguse* (*historisches Recht*) teema käsitlemisel kasutab autor baltisakslaste traditsiooniliselt hegemoonse positsiooni väiksemaks mängimise tehnikat. Tajudes härra-staatuse negatiivset alatooni muutunud aegadel, ütleb parunessist autor, et Balti mõisnik olevat põhiolemuselt talupoeg,

10 Mehe perekonna puhul on sagedasem nimevorm Baranoff.

11 Sama teost olen kasutanud ka ühes oma varasemas artiklis (Saagpakk 2007: 48).

12 Nn saksluse eelpost ja vastu pidama.

kelle töö ja eesmärk olevat samad kui talupojal ja polevat tähtis, kas eesmärki on saajandite jooksul ellu viidud rusikate või ajudega: „Sest mis oli baltisaksa mõisnik muud kui üks talupoeg? Tal olid needsamad eesmärgid, seesama töö – tehti seda siis rusikate või ajudega; seesama seotus maaga, seesama pühendumus tööle.“ (samas, 263.)

Baltisaksa mõisnik on talupoeg kui järjepidevuse ja traditsiooni kandja, keda uus eliit Eesti Vabariigi perioodil alatult ründas. Sellise mõttekäigu taustaks on Eesti Vabariigi aegsed repressioonid, aga ka valitsev *Blut und Boden*-retoorika, mis oli olemuselt eliidivaenulik ja väärtustas lihtsa töömehe seost tema poolt haritava maaga. Bhabha mõttekäike appi võttes leiame siit aga veel ühe tasandi. Nimelt rõhutab Bhabha, et hegemoones positsioonis olev isandapositsiooni ja -privileege omav isik on teadlik oma teguviisi küsitavusest ja oma võlast kultuurilise teise ees. Tal tekib paratamatult küsimus, miks ta on seal, kus ta on (Bhabha 2007: 148), seepärast peab koloniseerija endale päev-päevalt kinnitama, et tema teguviis on õige. Ka Baranowi puhul ei ole oluline ja kandeve mitte talupoja ja mõisniku vaheliste positsioonide samaväärsuse sõnum, sest positsioonivahet rõhutatakse on tekstis selgelt. *Mõisniku mõistusega* töötavaks talupojaks tegemine on enesekaitsestrateegia. Kui autor rõhutab mõisniku intiimset lähedust maaga, on selle taustaks instinktiivne tunnetus, et lähedasem side maaga annab selle maa suhtes mingi erilise õiguse. Kirjeldatud mõttekäik on heaks näiteks autori minapildi ambivalentisusest, kuna ta on ühest küljest üdini uhke oma perekonna väärrika ajaloo ja positsiooni üle, kuid tunneb samas muutunud oludest lähtuvat vajadust sedasama positsiooni väiksemaks mängida.

Ülal toodud arutluskäik toetab aga veel teistki Bhabha tähelepanekut ülemas positsioonis oleva poole mõttemallidest, millest eelpool juba juttu oli. Hegemoonne osapool mõtleb selle peale, kuidas ta alluva silmis paistab ja mis too temast arvab. Ta tahab, et temast lugu peetaks. See seletab tekstikatkeid, mille autor pühendab baltisakslaste kuvandile eestlaste silmis. Tajudes oma erapoolikust antud valdkonnas hinnagute andmisel, kasutab autor tõestuseks Eesti ajalehtedes kirjutatud: „Väärrikalt ja kindlameelselt, [kirjutatakse Eesti ajalehtedes], lahkuvad baltisakslased oma kodumaalt“ (Baranow 1941: 266). Oluline on siinjuures rõhutada, et ümberasustatavad baltisakslased polnud ju 1939. aastal tegelikult enam valitsejad, otsustajad ja suurmaaomanikud. Nende positsioon oli juba 20 aastat tagasi otsustavalt ümber defineeritud, kuid osaliselt kõlavad hoiakud ja kirjeldused Baranowi tekstis nii, nagu oleks lahkutud õitsvatest ja rikastest mõisadest.

Ümberasumise kirjeldustes on Baranovil võitlusliku ja eneseõigustusliku hoiaku kõrval ka väsimust ja lootusetust. Autor püüdleb küll oma tekstis ideoloogiliselt laitmatu hoiaku poole ja näitab ametnike sõbralikkust ja vastuvõtuplatsi pidulikkust kiites üles temalt oodatud vaimustust ümberasumise korraldusliku külje laitmatuse üle, kuid sellel on olemas alltekst. Nimelt tuleb ümberasumise kontekstis vaimsete hoiakute kajastamise kõrval esile ka kehaline aspekt. Teel olemisega kaasas käiv eemalolek harjumuspärasest keskkonnast ei kätkeb endas ainult vaimset, vaid ka kehalist väljakutset. Ümberasustamise kontekstis ei saa rääkida

vägivallast ega näljast, sest tegemist oli organiseeritud lahkumisega. Kuid ka reis, harjumuspärase hügieenivõimaluste puudumine, piiratud liikumisvabadus, sunnitud koosviibimine võõraste inimestega, väsimustunne, uued lõhnad, kohad ja maitseed on mõned näited kehalist olemist mõjutavaist teguritest, mis moodustavad lahutamatu osa kogetud sündmusest. Keha tajutud ebamugavustunne rõhutab igatsust (möödunud) stabiilsuse järele, korrastatust, lõpetatust.

Autor kirjeldab olukorda laste ja naiste peatumiskohas, kus haiged, lärmavad lapsed ja koduse keskkonna puudumine naised endast välja ajas. Ta kirjeldab, et emad vaatasid apaatseina pealt, kuidas nende lapsed toole üle pöranda lohistades põrgulärmi tegid. Võimetud sekkuma, ootamisest ja teadmatuses viimseni pingul. Autori sõnul tundsid nad puudust „kodustest mugavustest“ (Baranow 1941: 269), mis tegi olukorra nii raskeks. Lõpuks olevat kohale kutsutud arst: „Laste seisundi tunnistas õnnetu arst lõpuks rahuldavaks, küll aga olevat kõik emad hüsteerilised“ (samas). Kuigi arsti visiit hooldekodusse esineb mälestustekstis põgusa miljöökirjelduse vormis, mõjub see intensiivselt ja meeldejäädvalt. Ümberasumise käigus kodumaa kaotamine oli rüütatud uute ülesannete ja parema tuleviku retoorikasse ning senikaua, kuni leidus tegevust ja korraldamist, ei teadvustatud täielikult toimunud muutuse tegelikku ulatust. Passiivne ootamine ühises laagripaigas on sümbolne: olles valitseva poliitilise olukorra pantvangideks, oli autorilt ja tema kaasteelistelt võetud võimalus ise oma elu üle otsustada ja midagi enda heaks ära teha. Baltisaksa naine, kes on Baranowi tekstis alati esmalt baltisakslane ja alles siis naine oma vajaduste ja ootustega, kaotab siin hetkeks enesevalitsuse. Neurootiline seisundi taustaks on Freudi järgi väljastpoolt tulevate ootuste ning enda soovide ja vajaduste ühitamatus. Seejuures rõhutab autor ühiskondliku ootuse primaarsust, sest ta distantseerib end naistest, kes end täielikult kontrollida ei suutnud ja olukorda ei valitsenud. Baranow ei kirjelda iseenda lootusetusetunnet ja sisemist tühjust, vaid anonüümsete *teiste naiste* oma, kes pole sellised kui tema ise. Ometi aimub selle olukirjelduse tagant meeleheidet ja ebakindlust, kuid eelkõige küsimus – mis meist saab? Kui elujõuliseks saab see uus koloniseerimisprojekt, kui koduseks uus koht?

Kokkuvõte

20. sajandi baltisaksa ajalugu on pettumuste ja kohanemiste lugu. Sakslastel tuli vastu võtta nii moraalseid kui materiaalseid kaotusi. Sellises olukorras oli võtmeküsimuseks eneseväärikuse ja oma identiteedi säilitamine. Autorid tajuvad enda seisundi skisofreenilist ambivalentsust, üha selgemalt välja joonistuvat mineviku ja tuleviku ühitamatust ning manifesteerivad enda jaoks oma positsiooni tekstiliselt, püüdes kirjutamise abil vastuolusid ületada. Ambivalentsuse tekstiline silumine aitab autoreil mõttes tõrjuda enda eluloos teatud hetkel levima hakanud mitte kuhugi kuulumise ja ebakodususe kõhedust tekitavat olukorda. Käesolevas artiklis käsitletud autorid Natalie von Maydell ja Agnes von Baranow kasutavad selleks erinevaid strateegiaid alates sisemise üleoleku postuleerimisest ja valupunktide välti-

misest kuni poliitpropaganda retooriliste võteteni. Tekstid näitavad, et instinktiivselt tekkinud küsimus *miks* suubub lahendit leidmata eneseõigustusse. Tähenduste loomine, mis on oma elust kirjutava autori tegevuse keskpunktiks, on koloniaalsuhte vaatenurgast alati ka võimu küsimus. See, kes suudab oma töö maksma panna, ei pea vaevaks võtma teise töö kuulata. Omaelulookirjutus oli baltisaksa autorile viimaseks võimaluseks kuulutada oma tööde ülimaks.

Kirjandus

- Annus, Epp** 2007. Postkolonialismist sotskolonialismini. – Vikerkaar, nr 1-2, lk 64–76.
- Ashcroft jt 2007 = Ashcroft, Bill; Gareth Griffiths; Helen Tiffin 2007. Post-Colonial Studies. The Key Concepts. New York: Routledge.
- Baranow, Agnes von** 1941. Mein Baltenland. Erinnerungen. Stuttgart: Steinkopf.
- Bhabha, Homi K.** 2007. Die Verortung der Kultur. Tübingen: Stauffenburg.
- Hasselblatt, Cornelius** 2008. The Postcolonial Trap – Features of recent Estonian Discourse Patterns. – The End of Autonomy? Studies in Estonian Culture. Ed. by C. Hasselblatt. Maastricht: Shaker, lk 104–110.
- Hennoste, Tiit** 2003. Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – Vikerkaar, nr 4-5, lk 85–100.
- Hennoste, Tiit** 2006. Noor-Eesti kui lõpetamata enesekoloniseerimisprojekt. – Noor-Eesti 100. Kriitilisi ja võrdlevaid tagasivaateid/Young Estonia 100. Critical and Comparative Retrospectives. Koost, toim E. Lindsalu. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, lk 9–38.
- Hoyningen-Huene, Heiner von** 2001. Geschichte der Familie und ihrer baltischen Stammheimat. <http://vonhuene.org/story.html?history1> (26.11.2009).
- Jaanus, Maire** 2006a. Estonia's Time and Monumental Time. – Baltic Postcolonialism. Ed. by V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 233–249.
- Kirss, Tiina** 2001. Rändavad piirid. Postkolonialismi võimalused. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 673–682.
- Kirss, Tiina** 2006a. Viivi Luik's The Beauty of History: Aestheticized Violence and the Postcolonial in the Contemporary Estonian Novel. – Baltic Postcolonialism. Ed. by V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 271–287.
- Kirss, Tiina** 2006b. Interstitial Histories: Ene Mihkelson's *Labour of Naming*. – Baltic Postcolonialism. Ed. by V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 387–404.
- Tiina Kirss** 2008. Subalternities and subversions: Inventing postcolonialism, inventing Young Estonia. – The End of Autonomy? Studies in Estonian Culture. Ed. by C. Hasselblatt. Maastricht: Shaker, lk 7–23.
- Kotzebue, August von** 1840. Die Negersklaven. Leipzig: Kummer.
- Kõresaar, Ene** 2005. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafilise minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

- Meier, Charles** 2000. Consigning the Twentieth Century to History. Alternative Narratives for the Modern Era. – American Historical Review, Bd. 105, lk 807–831.
- Peiker, Piret** 2006. Postcolonial Change: Power, Peru and Estonian Literature. – Baltic Postcolonialism. Ed. by V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 105–129.
- Plath, Ulrike** 2008. „Euroopa viimased metslased”: eestlased saksa koloniaaldiskursis 1770–1870. – Rahvuskultuur ja tema teised. (*Collegium litterarum* 22). Toim R. Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 37–64.
- Richters, Adolf** 1913. Baltische Verkehrs- und Adelsbücher. Estland. Bd. 3. Riga.
- Saagpakk, Maris** 2007. *Umsiedlung* baltisaksa mälestustekstides. – Tuna, nr 4, lk 38–51.
- Saagpakk, Maris** 2008. Mälestustekst kui kogukondliku identiteedi manifest. Mõttearendusi baltisaksa autobiograafiakirjanduse põhjal. – Akadeemia, nr 5, lk 947–956.
- Salumets, Thomas** 2006. Conflicted Consiousness: Jaan Kaplinski and the Legacy of Intra-European Postcolonialism in Estonia. – Baltic Postcolonialism. Ed. by V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 429–444.
- Soovik, Ene-Reet** 2006. How Newness Enters a Country: Reception of the “Postcolonial” in Estonia. – Interlitteraria, nr 11 (I), lk 161–173.
- Zantop, Susanne** 1997. Colonial Fantasies. Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770–1870. Dyrham and London: Duke Unversity Press.

K ä s i k i r j a l i s e d a l l i k a d

Maydell, Natalie von 1947. Ein reiches Leben. Lebenserinnerungen. Käsikiri eravalduses.

Maris Saagpakk – Tallinna Ülikooli Germaani ja Romaani Keelte ja Kultuuride Instituudi dotsent. Avaldanud artikleid baltisaksa kirjandusest.

E-post: saagpakk@tlu.ee